

Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943–1945. – London, 1969. 13. *Великий Октябрь и революции 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.* – М.: Наука, 1982. 14. *Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений.* – М.: Наука, 1981. – Т. 4, кн. 2. 15. *Свобода Л. От Бузулука до Праги: Воспоминания.* – М.: Воениздат, 1984. 16. *Foreign Relations of the United States. 1945. Europe.* – Washington: US GPO, 1968. 17. *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т.3 (1 января – 3 сентября 1945).* – М.: Госполитиздат, 1947. 18. *Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії.* – Вінніпег, 1969. 19. *Magosci P. The Rusyn-Ukrainians of Czechoslovakia. An Historical Survey.* – Wien, 1983.

УДК 94(477: 470+571): 316. 653/199

В.М. Банах

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії слов'янських країн

РОСІЙСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА 1990-х рр. ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ СНД

© Банах В.М., 2009

Проаналізовано російсько-українські взаємини у рамках Співдружності незалежних держав протягом 1990-х років. У дослідженні відображено коментарі російської громадсько-політичної думки з приводу участі України в інтеграційних процесах СНД під егідою Росії.

The article analyzed the Russian-Ukrainian relationship in the framework of the Commonwealth of the independent states during 1990th years. The research showed different points of view of Russian public-political elite about the participation of Ukraine in an integral process of the Commonwealth of the independent states under the aegis of Russia.

Розпад СРСР у 1991 році завершив порівняно тривалий етап історичного розвитку, спричинивши цілий комплекс складних проблем політичного, економічного, військового та гуманітарного характеру. У новому політичному просторі, який утворився після розпаду СРСР, на перший план за своїм значенням та потенціалом вийшли російсько-українські міждержавні відносини. Серед них особливою складністю відзначались взаємини двох держав у межах нової геополітичної структури, що претендувала на об'єднання усього пострадянського простору – Співдружності незалежних держав (СНД).

Співдружність незалежних держав була проголошена 8 грудня 1991 року на зустрічі в Мінську керівництвом Білорусії, України та Росії [1]. Заснування СНД було компромісом між повним роз'єднанням України та Росії і утворенням конфедеративного типу, бажаного для Москви [2]. 21 грудня 1991 року лідери 11 із 15 колишніх союзних республік в Алма-Аті підписали Протокол до Угоди 8 грудня 1991 року, який засвідчив, що Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан та Україна “на рівносторонній основі і як Високі Договірні Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав”. Також учасники зустрічі прийняли Декларацію, яка підтвердила основну мету та принципи СНД. Поза його межами опинились лише країни Балтії та Грузія [3]. Для багатьох росіян СНД на початку свого існування сприймався як перспектива на створення нової моделі конфедерації, а також як шанс для народів Співдружності вижити в умовах економічної розрухи, уникнувши при цьому громадянської війни [4]. Впродовж 1992 та початку 1993 рр. в основному завершилось структурно-організаційне оформлення Співдружності. Вищим керівним органом СНД стала Рада голів держав. Далі йшла Рада голів урядів, ще далі – координаційні інститути з окремих

ділянок діяльності Співдружності: Рада міністрів іноземних держав, Рада міністрів оборони, Електроенергетична Рада тощо [5]. 27 березня 1992 року на зустрічі представників парламентів країн СНД в Алма-Аті було утворено Міжпарламентську асамблею. У 1993 році в Мінську запрацював Виконавчий секретаріат – штаб-квартира Співдружності. З середини 1993 року розпочалось інтенсивне формування правової основи взаємодії країн СНД. Було розроблено та підписано сотню багатосторонніх та двосторонніх домовленостей, які визначали принципи та напрями взаємного співробітництва держав Співдружності в економічній, соціальній, оборонній та інших сферах [6].

З моменту заснування Співдружності вона розглядалась офіційним Кремлем не інакше як зразок державного утворення, яке повинно було зберегти успадковані від Радянського Союзу зв'язки між колишніми союзними республіками. Завдання, до яких прагнула Росія в Співдружності, чітко окреслив тодішній міністр закордонних справ Андрій Козирев. За його словами, це “єдине військо, інтегрована економіка, унікальний культурний простір та спільна російська мова” [7]. Україна, підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, який був для неї життєво необхідним, разом з тим уважно стежила, аби Співдружність країн не переросла у військово-політичний блок, а тим більше – у новий варіант Радянського Союзу. Ця ідеологія була зафіксована у вигляді двох формул: як “цивілізованого розлучення” колишніх радянських республік (позиція України та деяких інших держав) і як проміжної форми майбутньої оновленої супердержави (позиція РФ) [8]. За 1992–1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, у тому числі й таких, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції. З цієї кількості Україна підписала близько 200 документів, які не загрожували її державному суверенітету [9]. Вона не стала членом Міжпарламентської асамблеї СНД, не приєдналася до багатьох угод зі створення координаційних органів. Так, у рамках СНД передбачено 27 координаційних органів. Україна підписала тільки 60 % угод з цього приводу [10]. Українське керівництво не брало участі в укладенні 15 травня 1992 року в Ташкенті Договору про колективну безпеку, який передбачав утворення Ради колективної безпеки у складі керівників держав-учасниць, а також Головнокомандувача Об'єднаними Збройними силами СНД [11].

Не усі в Росії схвально поставились до ідеї колективної безпеки, особливо в середовищі самих військовиків. Коментуючи проблеми, пов'язані з формуванням Об'єднаних Збройних сил СНД, вони часто критикували позицію російського керівництва у цьому питанні. Частина з них дотримувалась думки про те, що усіяке штучне утримування членів Співдружності у рамках єдиного оборонного механізму – “є певною мірою наругою над здоровим глуздом”. Марність перспектив єдиного військового командування СНД аргументувалась відсутністю серед країн – членів об'єднання належного розуміння соціально-політичних, економічних та оборонних закономірностей інтеграційних процесів. Відповідно частина керівництва армії ратувала за негайне формування російської національної армії, що відповідало б історичній потребі відновлення багатих військових вітчизняних традицій та завданням глобальної політики щодо відродження російської державності. Прагнення України, всупереч намірам офіційної Москви, мати власні національні Збройні сили видавалось їм цілком логічним, оскільки Україна – “незалежна, суверенна держава, якою з Кремля вже не керують” [12].

Міра участі України в СНД націонал-патріотичною частиною російської громадськості оцінювалась як щонайменше підступна та зрадницька стосовно російських національно-державних інтересів. На думку російського політика Наталії Нарочницької, для київської влади домовленості про СНД – лише правила розлучення. Україна з самого початку, наголошувала вона, мала намір отримати свою частку озброєнь, флоту, національних багатств – і відокремитись; для цього і потрібно було ліквідувати СРСР, оскільки звичайне відокремлення не обіцяло так багато. Тому, на переконання науковця та політика, “ідея утримання України в рамках СНД ціною втрати Криму беззмисовна та безплідна хоча б тому, що цілі сьогоденного Києва протилежні. З ним не можливо будувати хоча б щось спільне” [13]. Натомість більшість російської суспільно-політичної еліти вважала присутність України серед членів СНД сприятливою для подальшого посилення об'єднувачих тенденцій на пострадянському просторі під егідою Росії. Разом з тим її представники наполегливо радили російському керівництву бути максимально обережним, аби заради сумнівних спроб умирити Київ не втратити довіру і увагу азійських сусідів, особливо Казахстану, який вважався головною стабілізаційною потугою усього СНД [14].

Російська сторона на початку 1990-х рр., вболіваючи за майбутнє інтеграційних процесів в рамках Співдружності, висунула концепцію розвитку організації “на різних швидкостях”. Структурне завершення ця ідея отримала в середовищі ідеологів апарату тодішнього Міністерства закордонних справ, очолюваного Андрієм Козирєвим. Так, Євген Кутовий (головний радник Управління аналізу та прогнозування МЗС РФ) підкреслив складність політичного співробітництва у межах Співдружності, оскільки дехто з його учасників “має відмінне уявлення про цілі та функції СНД”. Для того, аби надалі гарантувати стабільність політичної генези об’єднання, Є. Кутовий запропонував застосувати “різношвидкісний” підхід до формування Співдружності, який передбачав різний рівень та обсяг участі держав в укладенні багатосторонніх домовленостей та в практичній діяльності СНД. Такий підхід, на думку його автора, сприятиме політичному оформленню організаційного центру Співдружності, до якого повинні були б увійти країни, об’єднанні почуттям історичної спільності та зацікавленості в активнішому використанні переваг багатостороннього співробітництва. У подальшому до такого “організаційного центру” мали б приєднатись і решта держав – членів СНД, які поки що не готові до тіснішого співробітництва в рамках організації [15]. На практиці, розвиток членів Співдружності на “різних швидкостях” спричинив фрагментацію цього утворення, що втілювалось в усталену практику вибіркового підписання угод. У результаті лише декілька домовленостей в рамках СНД було підписано усіма країнами-учасницями. Більшість договорів візувалась лише шістьма – сімома країнами. Як наслідок, в СНД посилювалось розшарування та диференціація, що не відповідало стратегічній меті Росії, яка намагалась інституціоналізувати Співдружність та перетворити її в самостійний фактор регіональної та глобальної політики. Україна, залишаючись у Співдружності, виступала послідовною противницею створення виконавчих структур СНД. Більшість підписаних нею договорів не йшла далі тимчасової підтримки “в робочому стані” інфраструктури колишнього СРСР. Для подальшої долі СНД тенденція відсторонення від нього, насамперед його європейських учасників, означала трансформацію первинної концепції Співдружності. СНД все очевидніше перетворювався у російсько-середньоазійську спілку [16]. Багато представників російської інтелігенції й надалі продовжували із оптимізмом дивитись на перспективу Співдружності. Усвідомлення того, що руйнація традиційних міжгосподарських зв’язків лише поглиблює економічний хаос, подолання політичної нестабільності всередині деяких держав та вирішення конфліктів між ними, нерідко вимагає колективних дій партнерів СНД, а віра у домінування в масовій свідомості населення колишнього СРСР відчуття особистої причетності до історичного і культурного цілого – все це змушувало багатьох освічених росіян відстоювати ідею неминучості подальшого сприятливого середовища для інтеграційних процесів на просторі Співдружності [17].

Для переважної більшості суспільно-політичної думки Росії протягом першої половини 1990-х рр. усталеним залишалось переконання про те, що СНД – унікальна організація, оскільки її учасники, навіть будучи незалежними державами, пов’язані з Росією вузами столітніх господарських та інших зв’язків й взаємовідносин. Відповідно стратегічні інтереси Росії в контексті національної безпеки – це “колективна взаємодія держав СНД”. Що ж стосується геополітики, – то якщо Росія не стане лідером у своєму регіоні світу, тоді їй в жодному разі не стати державою справді світового масштабу [18]. Хоча політика Росії в СНД давала певні підстави для закидів у проявах імперського чи неоімперського характеру, все ж таки можлива модель російського неоімперіалізму в країнах СНД повинна була б, на думку багатьох росіян, мати за основу конфедерацію держав, де Росії належала б центральна роль, а країни Співдружності при цьому мали б залишатись її сателітами, подібно до того, ким у минулому були країни Варшавського договору. Головними засобами Росії щодо політики реінтеграції в межах простору СНД вважались: консолідація вертикальних двосторонніх політичних та економічних зв’язків, які фіксують країни СНД на Росію; опора на безальтернативну залежність від постачання російських енергоносіїв; закріплення ролі Росії як головної миротворчої сили на просторі колишнього СРСР; політика збереження військової присутності Росії в країнах колишнього Союзу, в зоні “історичних російських інтересів”; а також неврегульованість та фактична відсутність міжнародно-правових кордонів з багатьма країнами Співдружності; в контексті безпосередньо російсько-українських взаємин в межах СНД могутнім стимулом реінтеграції називалась можливість зміни кордонів під впливом народного волевиявлення, насамперед у Східній Україні [19].

Бачення російських інтелектуалів знайшли відображення у “Стратегічному курсі Росії стосовно держав – учасниць СНД”, затвердженому указом президента Російської Федерації 14 вересня 1995 року [20]. Через нього червоною ниткою проходила ідея домінування Росії в СНД, причому в усіх сферах і галузях. Так, в царині національної безпеки передбачалось створення системи колективної безпеки на основі Договору про колективну безпеку від 15 травня 1992 року та двосторонніх угод між державами СНД; домагання від держав СНД виконання зобов'язань утримуватися від участі в союзах і блоках, спрямованих проти будь-якої з цих держав; урегулювання комплексу прикордонних питань з державами СНД і створення договірно-правової бази перебування прикордонних військ Російської Федерації в цих країнах тощо. “Стратегічний курс” передбачав збереження України у сфері винятково російського геополітичного впливу з контролем над основними сферами життєдіяльності Української держави, а також використання потенціалу України в змаганнях з іншими центрами геополітичного впливу. Йшлося про обмеження ролі України як самостійного чинника міжнародного життя та підпорядкування політичного курсу, конкретних дій України стосовно ООН, НАТО, ЄС, інших міжнародних об'єднань зовнішньополітичним інтересам Росії [21].

Українська громадськість загалом негативно відреагувала на появу “Стратегічного курсу”, назвавши його “ідейно-теоретичним оформленням платформи повернення Росії до імперської політики” [22]. Однак значна кількість представників російської громадськості відродження Росії як великої держави завжди ставила у пряму залежність від інтеграційних процесів в середовищі країн Співдружності та провідної ролі там саме Росії. На переконання Лариси Шаталіної (Парламентський центр Верховної Ради Росії), “збереження Росії як одного з провідних центрів геополітичного впливу у Північній півкулі можливе лише при зміцненні її державної єдності та розвитку стосунків з так званим ближнім зарубіжжям”. Саме тому “існування СНД об'єктивно слугує стратегічним інтересам Росії, тому вона має бути однією з найбільш зацікавлених учасниць щодо зміцнення Співдружності”. Більше того, наголошувала Л. Шаталіна, збереження СНД – це певною мірою гарантія від розвалу самої Росії [23]. Життєздатність нового міждержавного утворення бачилась в контексті інтеграції Росії насамперед з Україною та Білорусією. Висловлюючись насамперед за економічну інтеграцію серед країн – учасниць утворення, Вадим Густов (голова комітету з питань СНД Ради Федерації Федеральних зборів РФ) підкреслював першочергову необхідність для Росії економічного об'єднання з Україною та Білоруссю. Аргументом на користь “практичного злиття економік держав” для політика було те, що саме “Україна та Білорусія за рівнем свого економічного, політичного та культурного розвитку цілком співмірні Росії”. Логіка міркувань В. Густова очевидна – саме ці дві європейські держави здатні внести реальний доробок у розвиток Росії як вагової потуги у системі міжнародних відносин. Військово-політичний союз Росії з Україною для члена комітету Ради Федерації не на часі, оскільки в “Україні та Росії відсутній спільний ворог” [24].

Практична нездійсненність у подальшому на есендівському просторі більшості інтеграційних проектів змусила росіян визнати той факт, що СНД продовжувало залишатись значною мірою формальною організацією, 80 % рішень, що приймались, не виконувались, зберігалась майже повна свобода дій її членів від організації. В середовищі суспільно-політичної еліти Росії, особливо представників колишньої партноменклатури та націонал-патріотів, поступово спостерігається розчарування в СНД, спричинене неспроможністю цього міждержавного об'єднання інтегрувати в нове політико-державне утворення принаймні частини колишніх радянських республік. Так, за словами Миколи Рижкова, “поспішна спроба замінити єдину державність Співдружністю Незалежних Держав виявилась ілюзорною та нежиттєздатною”. Головними причинами кризи Співдружності, на його думку, стали штучна та в неналежний спосіб продумана концепція СНД, а також відсутність чіткого механізму виконання прийнятих рішень. Особливо М. Рижков наголошував на “протиборстві України з Росією” [25]. Лев Рохлін (голова комітету Держдуми РФ із питань оборони) також вважав, що для того, аби домогтися зміцнення Співдружності та отримати належні перспективи на майбутнє його існування, принципове значення має зміцнення та врегулювання російсько-українських двосторонніх взаємовідносин. Тому політик радив російському керівництву “без зволікань розчистити все, що стоїть на шляху співробітництва двох братських республік, і закріпити стратегічне партнерство Росії з Україною, підписавши договір про дружбу та взаємодопомогу” [26].

У 1997 році президенти Співдружності поставили свій підпис під зверненням до народів країн СНД та світової громадськості. У ньому, зокрема, декларувалась наявність об'єктивних “передумов якісно нового розвитку держав – членів об'єднання, згуртування їх зусиль заради розширення та поглиблення взаємовигідного співробітництва між ними”. Було заявлено: “Ми виражаємо тверді наміри спільно зберегти та примножити все позитивне, що традиційно пов'язує наші країни” [27]. Проте протягом весни та влітку 1998 року, коли частина держав – учасниць СНД знову спробувала розпочати виконання завдань, спрямованих на реформування Співдружності в контексті тіснішої інтеграції, Україна зайняла позицію, що принципово відрізнялась від інших. Вона передбачала перетворення СНД у консультативно-переговорний механізм економічної взаємодії. За рамками Співдружності мали б залишитись питання політичного, військового, прикордонного, гуманітарного, правового, інформаційного, екологічного співробітництва, проблеми взаємодії у контексті колективної безпеки, врегулювання конфліктів. Органи СНД не повинні були дублювати відповідні органи європейських та інших інститутів, а Співдружність – не перешкоджати інтегруватись до них своїм членам [28]. Непоступливість та небажання України до тіснішої інтеграції у межах Співдружності змусила Бориса Єльцина визнати: “СНД не дає належної віддачі ані з погляду наших економічних, ані політичних інтересів. Не буду зараз вдаватись до аналізу причин становища, яке ми маємо... Скажу лише, що виною тому також наша власна нерішучість, повільність, міжвідомча неузгодженість та формалізм” [29].

З серпня 1998 року, коли Росія опинилась у важких умовах фінансової кризи, дезінтеграційні процеси в СНД посилювались ще більше. Втративши надію організувати на есендівському просторі хоча б зародок спільного міждержавного утворення під егідою Росії, багато хто з російських суспільно-політичних діячів почав схилитись до прагматичнішого підходу щодо майбутнього Співдружності. Леонід Драчевський (російський міністр з питань СНД) виходив з того, що “на даний час можна говорити про завершення етапу, на якому країни СНД політично відбулись як держави. Проте в економічній площині результати набагато скромніші... Саме це визначає політичні орієнтири і вектори. Тому економічна взаємодія є основою основ”. Він заявляв, що свої відносини з країнами Співдружності Росія має намір будувати, враховуючи такі позиції: “Ми всі є незалежними, самостійними. Не має у нас старших братів, не має молодших – ми партнери. Співробітництво партнерів передбачає повагу один до одного та виконання взаємних зобов'язань. Ми шукаємо шляхи взаємовигідного співробітництва та керуємось принципами міжнародного права. Кожна сторона діє, враховуючи власні інтереси...” [30]. Стосовно російсько-українських взаємин, то необхідність СНД на цьому відрізку часу найбільш авторитетний російський спеціаліст з проблем інтеграції Юрій Борко аргументував необхідністю створення системи безпеки та співробітництва між обома країнами. “Співробітництво Росії з Україною, – переконаний Ю. Борко, – може відіграти таку саму роль, яку свого часу в європейській інтеграції відіграло співробітництво Франції та ФРН. Тим більше, що українцям необхідно звільнитись від ілюзій, начебто їх з розкритими обіймами чекають в ЄС та НАТО” [31].

Отже, після утворення СНД офіційна Москва взяла чіткий зовнішньополітичний курс на перетворення організації у нове міждержавне утворення, яке мало б перебувати під протекторатом Росії. Таке бачення зовнішньої політики своєї країни щодо колишніх радянських республік – партнерів по СНД розділяло більшість представників громадсько-політичної еліти Росії. Натомість політика України, спрямована на блокування російських інтеграційних ініціатив у рамках Співдружності, часто наштовхувалась на активну протидію як з боку офіційного Кремля, так і з боку багатьох культурних та політичних лідерів Росії. Російська еліта, незважаючи на примарність своїх шансів, до останнього висувала ідеї різноманітних об'єднавчих планів на просторах СНД. Проте в кінці 1990-х рр. їх інтеграційна риторика насамперед зосередилась довкола ідеї тісного економічного співробітництва, яка відтіснила на задній план мрії про загальні збройні сили, наддержавні органи управління тощо.

1. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання / За заг. ред. А.М. Зленка. – Т. 1: 1990–1991 рр. – К., 2001. – С. 290–293. 2. Немчинов І. Доба СНД наближається до завершення. Біловезькі угоди: шість років по тому // Політика і час. – 1998. – № 6. – С. 60–64. 3. Протокол до Угоди про створення

Співдружності Незалежних Держав, підписаної 8 грудня 1991 року в м. Мінськ Республікою Білорусь, Російською Федерацією (РРФСР), Україною // Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання / За заг. ред. А.М. Зленка. – Т. 1: 1990–1991 рр. – К., 2001. – С. 295.

4. Дмитриев В. Почему союзники не спешат с открытием “второго фронта” // Патриот. – 1992. – № 10. – Март. 5. Тимчасова угода про Раду глав держав та Раду глав урядів Співдружності Незалежних Держав // Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання / За заг. ред. А.М. Зленка. – Т. 1: 1990–1991 рр. – К., 2001. – С. 408–410. 6. Пустогаров В. Содружество в ракурсе международного права // Международная жизнь. – 1992. – Август-сентябрь. – С. 16–23; Рыбаков О. Первое пятилетие СНГ // Международная жизнь. – 1996. – № 9. – С. 15–25. 7. Научно-практическая конференция МИД РФ (26–27 февраля 1992 года) // Международная жизнь. – 1992. – Март-апрель. – С. 95. 8. Кульчицкий С.В., Парахонський Б.О. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес. – К., 2003. – Т. 3. – С. 60. 9. Новітня історія України ХХ століття. – К., 2000. – С. 605. 10. Романюк П. На різних швидкостях – до “спільного дому” // Політика і час. – 1994. – № 7. – С. 37–40. 11. Договор о коллективной безопасности // Российская газета. – 1992. – 23 мая; 12. Лобов В. Священное право России // Патриот. – 1992. – № 8. – Февраль. 13. Драма распада. Что в финале? Беседа с экспертом по внешней политике Н.А. Нарочницкой // Литературная Россия. – 1992. – 21 августа. 14. Богатуров А., Кожокин М. “Восточный вопрос” для России. Постоянные союзники или постоянные национальные интересы? // Независимая газета. – 1992. – 26 марта. 15. Кутовой Е. СНГ – не остановиться на полпути // Международная жизнь. – 1992. – Июнь. – С. 98–106. 16. Загорский А. Россия и Европа // Международная жизнь. – 1993. – Январь. – С. 49. 17. Тимофеев Т.Т. Содружество: проблемы развития // Полис. – 1993. – № 1. – С. 37–43. 18. Овчинников Р. СНГ не обуза для Москвы // Независимая газета. – 1994. – 16 апреля. 19. Загорский А. Россия – СНГ и Запад // Международная жизнь. – 1994. – № 10. – С. 78–86. 20. Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества Независимых Государств. Утвержден Указом Президента Российской Федерации от 14 сентября 1995 года. № 940 // Собрания законодательства Российской Федерации. – 1995. – № 38. – 18 сентября. – С. 6844–6849. 21. Антонюк О. На пострадянському просторі. Національні інтереси України у контексті геополітики сучасної Росії // Політика і час. – 2000. – № 5–6. – С. 11–15. 22. Дубина О. “Велике призначення”: мрії про минуле. Роздуми про українсько-російські відносини, сучасні геополітичні явища // Людина і влада. – 2000. – № 1–2. – С. 97. 23. Шаталіна Л. Перспективи СНГ и стратегические интересы России // Диалог. – 1992. – № 15–18. – С. 52. 24. Интересы России в СНГ // Международная жизнь. – 1994. – № 9. – С. 25–26. 25. Рыжков Н.И. Я из партии по имени “Россия”. – М., 1995. – С. 167. 26. Рохлин Л. Россия утрачивает свое влияние в странах СНГ // Независимая газета. – 1997. – 4 марта. 27. Обращение глав государств – участников Содружества Независимых Государств к народам государств – участников Содружества и мировой общественности в связи с 5-летием образования Содружества Независимых Государств // Содружество / Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ. – 1997. – № 2(26). – 7–28 марта. – С. 92–93. 28. Алимов Г. Украина предлагает перестроить СНГ. Содружество Независимых Государств этого может не выдержать // Известия. – 1998. – 23 июля. 29. Ельцин Б. Место и роль России в период формирующегося многополярного мира // Международная жизнь. – 1998. – № 6. – С. 3–7. 30. Все страны Содружества – равноправные партнеры // Независимая газета. – 1999. – 14 июля. 31. Борко Ю. Продолжится объединение по интересам // Общая газета. – 1999. – 13–19 мая.